कोल्हापूर जिल्ह्यातील जल जीवन मिशन योजनेच्या अंमलबजावणी : एक अभ्यास

श्री. प्रसाद यशवंत झोरे संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

जल जीवन मिशन' (JJM) हे भारत सरकारच्या महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पांपैकी एक असून, त्याचा मुख्य उद्देश प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला नियमित आणि विहित गुणवत्तेचे पिण्याचे पाणी पुरवणे हा आहे. या मोहिमेद्वारे २०२४ पर्यंत प्रत्येक ग्रामीण घरापर्यंत कार्यात्मक नळ जोडणी (FHTC) पोहोचवण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते. या प्रवासात महाराष्ट्र राज्याने उल्लेखनीय प्रगती केली असून, १५ ऑगस्ट २०१९ रोजी ३३% असलेली नळ जोडणी आज ९०.५५% पर्यंत पोहोचली आहे. या मिशनमध्ये केवळ पायाभूत सुविधांचा विकास नाही, तर पाण्याचे शाश्वत स्रोत, सांडपाणी व्यवस्थापन, प्रयोगशाळांची स्थापना आणि स्थानिक समुदायांचे सक्षमीकरण यावरही विशेष भर देण्यात आला आहे.

कोल्हापूर जिल्ह्याने या मोहिमेची अंमलबजावणी अत्यंत यशस्वीपणे केली आहे. १५ ऑगस्ट २०१९ रोजी ४४.९४% असलेली नळ जोडणी आज ९९.८४% पर्यंत पोहोचली असून, जिल्हा १००% उद्दिष्ट पूर्ण करण्याच्या उंबरठ्यावर आहे. कोल्हापूरच्या या यशाचे श्रेय ग्राम पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीच्या माध्यमातून मिळालेला लोकसहभाग आणि महिलांच्या सक्रियतेला जाते. या अहवालात कोल्हापूर जिल्ह्यातील तालुकानिहाय प्रगती, आर्थिक गुंतवणूक आणि भविष्यातील आव्हाने यांचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे. ही आकडेवारी केवळ पायाभूत सुविधांच्या विकासाची नसून, ग्रामीण आरोग्याचा दर्जा उंचावणाऱ्या आणि प्रशासकीय कार्यक्षमतेचे दर्शन घडवणाऱ्या एका यशस्वी प्रवासाची आहे.

संशोधन उद्दिष्टे :

1. जल जीवन मिशन योजनेची माहिती अभ्यासणे
2. कोल्हापूर जिल्ह्यातील जल जीवन मिशन योजनेची अंमलबजावणी अभ्यासणे

संशोधन पद्धती :

संकलित माहितीचे वर्गीकरण करून टक्केवारी, गुणोत्तर आणि तक्त्यांच्या आधारे सादरीकरण.

विषय विवेचन :

प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी, नियमित आणि दीर्घकालीन तत्त्वावर पुरेशा प्रमाणात व विहित गुणवत्तेचे पिण्याचे पाणी परवडणाऱ्या दरात उपलब्ध करून देणे, हे या मिशनचे मुख्य व्हिजन आहे. जल जीवन मिशनचे मुख्य उद्दिष्ट राज्यांना आणि केंद्रशासित प्रदेशांना ग्रामीण पाणीपुरवठा धोरण आखण्यासाठी मदत करणे आणि त्याद्वारे प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला व सार्वजनिक संस्थांना (उदा. ग्रामपंचायत कार्यालय, शाळा, अंगणवाडी, आरोग्य केंद्र) दीर्घकालीन पाणी सुरक्षा प्रदान करणे हे आहे. २०२४ पर्यंत प्रत्येक ग्रामीण घरापर्यंत कार्यात्मक नळ जोडणी (FHTC) पोहोचवणे आणि नियमितपणे पाणीपुरवठा करणे यासाठी हे मिशन राज्यांना सहकार्य करते. तसेच, ग्रामपंचायती आणि स्थानिक समुदायांना त्यांच्या पाणीपुरवठा प्रणालीचे नियोजन, अंमलबजावणी, व्यवस्थापन आणि देखभाल करण्यास सक्षम करणे, सेवेवर आधारित संस्थात्मक चौकट विकसित करणे, जनजागृती करणे आणि राज्यांना आर्थिक मदत पुरवणे हे या मिशनचे मुख्य कार्य आहे.

जल जीवन मिशन अंतर्गत विविध घटकांवर भर देण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने प्रत्येक घरापर्यंत नळाद्वारे पाणीपुरवठा करण्यासाठी ग्रामीण भागात पाणीपुरवठा पायाभूत सुविधांचा विकास करणे आणि पाण्याचे शाश्वत स्रोत विकसित करणे यांचा समावेश होतो. आवश्यकतेनुसार पाणी शुद्धीकरण प्रकल्प उभारणे, दूषित पाणी स्वच्छ करण्यासाठी तांत्रिक उपाययोजना करणे आणि जुन्या योजनांची दुरुस्ती करून किमान ५५ लीटर प्रति व्यक्ती प्रति दिवस पाणी पुरवठा करणे हे यातील मुख्य घटक आहेत. याशिवाय, सांडपाणी व्यवस्थापन क्षमता बांधणी, प्रशिक्षण, पाणी गुणवत्ता चाचणी प्रयोगशाळांची स्थापना आणि संशोधन यांसारख्या सहाय्यक उपक्रमांवरही मिशनद्वारे भर दिला जातो.

महाराष्ट्र राज्याची प्रगती आणि धोरणात्मक चौकट महाराष्ट्र राज्याने जल जीवन मिशन अंतर्गत ग्रामीण पाणीपुरवठ्याच्या बाबतीत मोठी झेप घेतली आहे. मिशनच्या सुरुवातीला राज्यातील ग्रामीण कुटुंबांकडे नळ जोडणीचे प्रमाण मर्यादित होते, परंतु अल्पावधीतच त्यात लक्षणीय वाढ झाली आहे. आजघडीला, राज्यातील ९०% पेक्षा जास्त ग्रामीण कुटुंबांना नळ जोडणीद्वारे पाणी मिळत आहे. मिशन सुरू झाल्यापासून ८५ लाखांहून अधिक कुटुंबांना नव्याने नळ जोडणी देण्यात आली आहे.

१५ ऑगस्ट २०१९ रोजी महाराष्ट्रातील केवळ ३३% ग्रामीण कुटुंबांकडे नळजोडणी होती. 'हर घर जल' मिशनच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे आज ९०.५५% कुटुंबांना नळाद्वारे शुद्ध पाणी मिळत आहे. अवघ्या काही वर्षांत गाठलेला हा ९०

टक्क्यांचा टप्पा सरकारी धोरणे आणि स्थानिक सहभागाचे यश दर्शवतो. आता उर्वरित १०% दुर्गम भागांत पाणी पोहोचवणे आणि पाणीपुरवठ्याची शाश्वत गुणवत्ता टिकवून ठेवणे, हे पुढील काळातील मुख्य उद्दिष्ट आहे.

जल जीवन मिशन'मुळे (JJM) महाराष्ट्राच्या ग्रामीण पाणीपुरवठा क्षेत्रात क्रांतिकारी बदल झाले आहेत. १५ ऑगस्ट २०१९ रोजी केवळ ३३% ग्रामीण कुटुंबांकडे नळ जोडणी होती, ती आता ९०.५५% पर्यंत पोहोचली आहे. या सात वर्षांच्या (२०१९-२०२६) प्रवासात एकूण ८४ लाख ३९ हजार ६८७ ग्रामीण कुटुंबांना नळ जोडणी देण्यात आली आहे. मिशनच्या अंमलबजावणीतील वेग २०२०-२०२१ मध्ये सर्वोच्च होता, जेव्हा एका वर्षात ३७ लाख ८ हजार ८६८ कुटुंबांना जोडणी मिळाली. जिल्हावार प्रगतीचा विचार करता, राज्यातील २०,५५० गावांनी १००% नळ जोडणीचे उद्दिष्ट गाठले असून, त्यापैकी १४,६६४ गावे अधिकृतरीत्या प्रमाणित झाली आहेत. वर्धा जिल्हा ९७.८२% प्रमाणीकरण दरासह राज्यात आघाडीवर आहे, तर कोल्हापूर (८४.८१%) देखील सरासरीपेक्षा चांगली कामगिरी करत आहे. मात्र, काही जिल्ह्यांमध्ये प्रमाणीकरणाचा दर ५०% पेक्षा कमी असल्याने तिथे अधिक प्रशासकीय प्रयत्नांची गरज आहे.

तक्ता क्रमांक १.१ कोल्हापूर जिल्हा: ग्रामीण नळ जोडणी स्थिती

अ.क्र	तपशील	आकडेवारी	टक्केवारी (%)
१	एकूण ग्रामीण कुटुंबे	६,८४,१६२	-
२	१५ ऑगस्ट २०१९ रोजी असलेली नळ जोडणी	३,०७,४६९	४४.९४%
३	शिल्लक राहिलेली कुटुंबे	३,७६,६९३	-
४	मिशन सुरू झाल्यापासून दिलेली नळ जोडणी	३,७५,५७८	९९.७०%
५	आजपर्यंतची एकूण नळ जोडणी	६,८३,०४७	९९.८४%

संदर्भ : https://ejalshakti.gov.in/jjmreport/JJMBlockMapView.aspx

कोल्हापूर जिल्ह्याने 'हर घर जल' मोहिमेची प्रभावी अंमलबजावणी करत ग्रामीण पाणीपुरवठ्यात आदर्श कामगिरी नोंदवली आहे. १५ ऑगस्ट २०१९ रोजी, मिशनच्या सुरुवातीला जिल्ह्यातील केवळ ४४.९४% (३ लाख ७ हजार ४६९) कुटुंबांकडे नळजोडणी होती. मात्र, प्रशासकीय तत्परतेने काम करत जिल्ह्याने ३ लाख ७५ हजार ५७८ नवीन जोडण्या देऊन ९९.७०% प्रगती साध्य केली आहे. आजच्या घडीला जिल्ह्यातील ९९.८४% (६ लाख ८३ हजार ४७) कुटुंबांपर्यंत नळाद्वारे पाणी पोहोचले असून, जिल्हा 'हर घर जल'चे उद्दिष्ट पूर्ण करण्याच्या अत्यंत जवळ पोहोचला आहे.

या यशाचे मुख्य गमक ग्राम पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समितीच्या माध्यमातून स्थानिक समुदायाचा, विशेषतः महिलांचा सक्रिय सहभाग हे आहे. पाणी केवळ उपलब्ध करून न देता ते सुरक्षित राहील, याची खात्री करण्यासाठी प्रयोगशाळा आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळाचे भक्कम जाळे निर्माण करण्यात आले आहे. आता उरलेल्या ०.१६% कुटुंबांपर्यंत पोहोचणे आणि पाणीपुरवठा व्यवस्थेची दीर्घकालीन देखभाल (O&M) करणे हे पुढील आव्हान आहे. भौगोलिक विविधता लक्षात घेता, जल जीवन मिशनच्या सोबतीला जलसंधारणाची कामे आणि जलसाक्षरतेवर भर देणे अनिवार्य आहे. कोल्हापूरचा ४४.९४% वरून ९९.८४% पर्यंतचा हा प्रवास 'मिशन मोड'मधील कामाचे उत्तम उदाहरण असून, यामुळे ग्रामीण आरोग्याचा दर्जा उंचावण्यासोबतच प्रशासनावरील लोकांचा विश्वास अधिक दृढ झाला आहे.

तक्ता क्रमांक १.२ कोल्हापूर जिल्हा: जल जीवन मिशन वार्षिक खर्च (रक्कम लाखात)

अ.क्र.	वर्ष	खर्च (लाखात)
१	२०१९-२०२०	४९,१७०
२	२०२०-२०२१	१,३१,४०४
३	२०२१-२०२२	३०,५४२
४	२०२२-२०२३	६४,१४६
५	२०२३-२०२४	८५,२६५
६	२०२४-२०२५	१३,४४४
७	२०२५-२०२६	१,४८७
	एकूण	**३,७५,४५८**

संदर्भ : https://ejalshakti.gov.in/jjmreport/JJMBlockMapView.aspx

कोल्हापूर जिल्ह्यात 'जल जीवन मिशन' अंतर्गत २०१९-२०२० ते २०२५-२०२६ या सात वर्षांत एकूण ३ लाख ७५ हजार ४५८ लाख रुपयांची गुंतवणूक करण्यात आली आहे. मिशनच्या सुरुवातीला २०१९-२०२० मध्ये ४९,१७० लाख रुपयांचा खर्च करून पायाभरणी झाली, तर २०२०-२०२१ मध्ये १ लाख ३१ हजार ४०४ लाख रुपयांचा विक्रमी खर्च करून जिल्ह्यात नवीन पाईपलाईन आणि पाणी शुद्धीकरण संयंत्रांचे जाळे विणण्यात आले. या कालावधीत झालेली मोठी गुंतवणूक ही प्रामुख्याने भांडवली स्वरूपाची असून त्यातून दीर्घकालीन पाणीपुरवठा मालमत्ता निर्माण झाल्या आहेत.

२०२१-२०२२ मध्ये खर्चात घट झाली असली तरी, २०२२-२०२३ (६४,१४६ लाख) आणि २०२३-२०२४ (८५,२६५ लाख) या काळात कामांचा वेग वाढवून उद्दिष्टे पूर्ण करण्यावर भर देण्यात आला. २०२४-२०२५ आणि २०२५-२०२६ मधील कमी खर्च हेच दर्शवतो की, मुख्य पायाभूत सुविधांची कामे आता पूर्ण झाली असून जिल्हा देखभाल-दुरुस्तीच्या टप्प्यावर पोहोचला आहे. ही आर्थिक तरतूद केवळ बांधकामांपुरती मर्यादित न राहता पाणी गुणवत्ता, जन-आंदोलन आणि समिती प्रशिक्षणावरही खर्च करण्यात आली, ज्यामुळे व्यवस्थेत शाश्वतता आली आहे. कोल्हापूरने केंद्र आणि राज्य सरकारच्या निधीचा अत्यंत जबाबदारीने विनियोग केला आहे. या अवाढव्य गुंतवणुकीचा दीर्घकालीन फायदा ग्रामीण जनतेला मिळण्यासाठी आता स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा महसूल आणि लोकसहभागावर भर देणे आवश्यक आहे, जेणेकरून या पाणीपुरवठा प्रकल्पांचे यश शाश्वत राहील.

तक्ता क्रमांक १.३

कोल्हापूर जिल्हातील तालुका निहाय नळाद्वारे पाणीपुरवठ्याची स्थिती

अ.क्र.	तालुका	एकूण कुटुंबे	नळ जोडणी असलेली कुटुंबे	टक्केवारी (%)
१	शाहूवाडी	४१,१६२	४१,११४	९९.८८%
२	पन्हाळा	५७,७१२	५२,२४५	९९.१९%
३	गगनबावडा	८,०७८	८,०७८	१००%
४	करवीर	१,२१,९६५	१,२१,९६५	१००%
५	हातकणंगले	१,३५,२४८	१,३४,९९३	९९.८१%
६	शिरोळ	७५,५३२	७५,५३२	१००%
७	कागल	५२,०६१	५२,०६१	१००%
८	भुदरगड	३३,९०९	३३,९०८	९९.९९%
९	आजरा	२६,६८१	२६,४७५	९९.२३%
१०	चंदगड	३८,५८५	३८,५२०	९९.८४%
११	गडहिंग्लज	४८,३१३	४८,३१३	१००%
१२	राधानगरी	४४,९१९	४४,८४३	९९.८३%

संदर्भ : https://ejalshakti.gov.in/jjmreport/JJMBlockMapView.aspx

कोल्हापूर जिल्ह्याने 'जल जीवन मिशन' अंतर्गत ग्रामीण पाणीपुरवठ्याच्या क्षेत्रात उल्लेखनीय यश मिळवले असून, तालुकावार स्थिती अत्यंत समाधानकारक आहे. तक्ता क्रमांक १.३ नुसार, जिल्ह्यातील १२ तालुक्यांपैकी गगनबावडा, करवीर, शिरोळ, कागल आणि गडहिंग्लज या ५ तालुक्यांनी १००% नळ जोडणीचे उद्दिष्ट पूर्ण केले आहे. उर्वरित तालुक्यांमध्येही कामगिरी ९९ टक्क्यांच्या वर असून, शाहूवाडी (९९.८८%), चंदगड (९९.८४%), राधानगरी (९९.८३%), भुदरगड (९९.९९%), हातकणंगले (९९.८१%), आजरा (९९.२३%) आणि पन्हाळा (९९.१९%) येथे नगण्य काम शिल्लक आहे.

जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील हे यश प्रशासकीय सूक्ष्म नियोजन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्रिय सहभागाचे फलित आहे. दुर्गम आणि डोंगराळ भाग असूनही १००% उद्दिष्टाच्या इतक्या जवळ पोहोचणे, हे कोल्हापूरच्या पाणीपुरवठा व्यवस्थापनाचे मोठे यश आहे. आता उरलेल्या कुटुंबांना नळजोडणी देऊन १००% लक्ष्य पूर्ण करणे आणि या सर्वच तालुक्यांमध्ये पाणीपुरवठ्याची शाश्वतता व गुणवत्ता टिकवून ठेवणे, हेच जिल्हा प्रशासनाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

निष्कर्ष :

१. **लक्षणीय प्रगती:** कोल्हापूर जिल्ह्याने 'जल जीवन मिशन'मध्ये अत्यंत प्रभावी कामगिरी केली असून, १५ ऑगस्ट २०१९ रोजी ४४.९४% असलेली नळ जोडणी आज ९९.८४% पर्यंत पोहोचली आहे. जिल्हा आता १००% उद्दिष्ट पूर्ण करण्याच्या अत्यंत जवळ आहे.

२. **सर्वसमावेशक तालुकावार यश:** जिल्ह्यातील गगनबावडा, करवीर, शिरोळ, कागल आणि गडहिंग्लज हे ५ तालुके १००% नळ जोडणीसह पूर्णपणे 'हर घर जल' झाले आहेत, तर उर्वरित तालुक्यांमध्येही ९९ टक्क्यांहून अधिक काम पूर्ण झाले आहे.

३. **मोठी आर्थिक गुंतवणूक:** गेल्या सात वर्षांत (२०१९-२०२६) जिल्ह्यात एकूण ३,७५,४५८ लाख रुपयांची गुंतवणूक करण्यात आली आहे. २०२०-२०२१ मध्ये करण्यात आलेला १,३१,४०४ लाख रुपयांचा विक्रमी खर्च हा ग्रामीण पाणीपुरवठा पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी अत्यंत निर्णायक ठरला आहे.

४. **शाश्वतता आणि लोकसहभाग:** या यशात 'ग्राम पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समिती' तसेच महिलांच्या सक्रिय सहभागाचा मोठा वाटा आहे. केवळ नळ जोडणीवर भर न देता, पाणी गुणवत्ता चाचणी आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळाच्या माध्यमातून पाणीपुरवठा व्यवस्थेला बळकटी देण्यात आली आहे.

५. पायाभूत सुविधांची मोठी कामे आता पूर्ण झाली असून, भविष्यात उरलेल्या ०.१६% कुटुंबांपर्यंत पोहोचणे, पाणीपुरवठा व्यवस्थेची दीर्घकालीन देखभाल (O&M), जलसंधारण आणि जलसाक्षरतेवर लक्ष केंद्रित करणे हे जिल्हा प्रशासनापुढील मुख्य आव्हान आहे.

सारांश :

कोल्हापूर जिल्ह्याने 'जल जीवन मिशन' अंतर्गत ग्रामीण पाणीपुरवठा क्षेत्रात अत्यंत प्रभावी कामगिरी नोंदवली आहे. १५ ऑगस्ट २०१९ रोजी जिल्ह्यातील केवळ ४४.९४% कुटुंबांकडे नळजोडणी होती, जी आज ९९.८४% पर्यंत पोहोचली आहे. या सात वर्षांच्या (२०१९-२०२६) प्रवासात ३ लाख ७५ हजार ४५८ लाख रुपयांची मोठी गुंतवणूक करून जिल्हा पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला आहे.

तालुकावार प्रगतीचा विचार करता, गगनबावडा, करवीर, शिरोळ, कागल आणि गडहिंग्लज या पाच तालुक्यांनी १००% उद्दिष्ट गाठले आहे, तर इतर तालुक्यांमध्येही हे प्रमाण ९९ टक्क्यांच्या वर आहे. हे यश केवळ सरकारी धोरणांमुळे नाही, तर ग्राम पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता समित्यांच्या माध्यमातून झालेल्या लोकसहभागाचे, विशेषतः ग्रामीण महिलांच्या सक्रियतेचे फळ आहे. आता मुख्य पायाभूत सुविधांची कामे पूर्ण झाली असून, उर्वरित ०.१६% कुटुंबांपर्यंत पोहोचणे, पाणीपुरवठ्याची शाश्वत गुणवत्ता टिकवणे आणि जलसंधारणावर भर देणे हे जिल्हा प्रशासनापुढील पुढील मुख्य ध्येय आहे.

संदर्भसूची :

1. Department of Drinking Water & Sanitation (2025). *Community Managed Piped Water Systems in Rural India – Jan-Bhagidari se Har Ghar Jal*, Ministry of Jal Shakti, Government of India.

2. Ministry of Jal Shakti (2025). *वार्षिक अहवाल २०२५: जलसंसाधन विभागाचे सांख्यिकीय विश्लेषण*, Government of India.

3. जल जीवन मिशन अधिकृत डॅशबोर्ड (JJM Dashboard): https://ejalshakti.gov.in/jjmreport/JJMState.aspx

4.कोल्हापूर जिल्हा परिषदेच्या अधिकृत संकेतस्थळाला (https://zpkohlapur.gov.in/)

5.भारत सरकारच्या जलशक्ती मंत्रालयाद्वारे दरवर्षी 'जल जीवन मिशन'चा वार्षिक प्रगती अहवाल https://jaljeevanmission.gov.in/

६.महाराष्ट्र शासनाचे 'महाजलस्वराज्य' पोर्टल: वेबसाईट: https://mjp.maharashtra.gov.in/